

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

УДК 343.979

С. Ю. РОМАНОВ,*кандидат юридичних наук, доцент,**начальник навчально-методичного центру**Харківського національного університету внутрішніх справ*

ПРОТИДІЯ ЗЛОЧИННИМ ПРОМИСЛАМ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ОГЛЯД

Розглянуто історичний досвід боротьби з найбільш поширеними злочинними промислами. Стисло проаналізовано норми, що передбачали відповідальність за тривалу корисливу злочинну діяльність в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 р. та Кримінальному уложенні 1903 р. Обґрунтовано необхідність подальших наукових досліджень з проблематики злочинних промислів.

Складний характер завдань, що вирішуються правоохоронними органами та системне застосування заходів, спрямованих на протидію злочинним промислам, вимагає глибокого історичного розуміння саме природи цих промислів, причин їх існування та умов, що сприяють їх поширенню, пізнання їх зв'язку із соціально-економічними процесами, що відбуваються в суспільстві. У цьому аспекті слід нагадати слова відомого дослідника історії юридичної науки Б. С. Кедрова, який свого часу підкреслював, що вивчення минулого може та повинно слугувати засобом для того, щоб зрозуміти сучасність, передбачити майбутнє та на підставі цього обміркувати розвиток науки як цілеспрямований історичний процес [1, с. 78]. Сучасний стан та перспективи протидії сучасним видам корисливих злочинних промислів неможливо об'єктивно розглядати без ретельного вивчення та аналізу їх виникнення, поширення та досвіду боротьби з цими видами корисливої злочинної діяльності. Дослідження історичних питань злочинних промислів дозволить уникнути помилок, допущених державно-владними структурами, а також суспільством у цілому в боротьбі із різноманітними злочинними промислами в минулому.

У правовій літературі різні історичні аспекти найбільш поширених злочинних промислів аналізувались у роботах А. С. Беницького, Г. І. Вольфмана, М. С. Дмитрієва, О. І. Гурова, Е. М. Кісюка, О. Є. Користіна, О. І. Перепелиці, В. А. Рогова, І. В. Сингаївської, М. С. Таганцева, С. В. Трофимова, Н. І. Устрицької та багатьох інших. У переважній більшості наукових праць указаних авторів питання історії боротьби

із різноманітними видами злочинної діяльності досліджувались у контексті конкретних злочинних посягань або різних історичних періодів.

Так, одним з перших злочинів, який розглядався як злочинний промисел, було фальшивомонетництво. За твердженням Д. Р. Войнаровського, одним з найдавніших державних актів щодо переслідування грошових фальсифікаторів (фальшивомонетників) може вважатися виданий у IV ст. до н. е. імператором Корнелієм закон про підробку монет. Цей римський закон не був суворим до злочинців і передбачав лише вигнання з батьківщини тих, кого звинувачували в домішуванні у золото сторонніх малоцінних речовин і підробленні срібних монет. Перераховані у римських законах види злочинів, пов'язані з підробленням грошей (самовільне карбування монет повноцінної вартості; псування дійсної монети – відскоблювання її частин; псування за допомогою їдких речовин – відділення домішки від золота; підмішування в золото сторонніх домішок; карбування фальшивої срібної монети), свідчать про досить високий технологічний та промисловий рівень фальшивомонетництва того періоду [2, с. 24–25].

Історично питання промислу в науці кримінального права тісно пов'язані із повторністю злочинів, який входить до інституту множинності. Починаючи з VI – VII ст. і впродовж XIII – XVIII ст. поняття повторності поступово знаходить своє місце у нормах кримінального законодавства. Зокрема, у Варварських правдах і Кримінальному уложенні Карла V, т.зв. Кароліні, повторність злочинів визначалося як обставина, що обтяжує покарання [3, с. 29]. Так,

перші постанови про посилення кримінальної відповідальності за повторні та багатократні злочини зустрічаються у ст. 5 Статутної двинської грамоти 1397 р. Великокняжі суддебники 1497 та 1550 років установлювали, що для визнання повторності достатньо було вчинити два, а не три злочинних діяння [4, с. 89–90]. Надалі, як свідчить М. С. Таганцев, у Соборному уложенні 1649 р. повторність розглядалася як ознака, що свідчила про підвищену суспільну небезпеку особи, її закоренілість та моральну зіпсованість [5, с. 308]. Середньовічна доктрина при дослідженні питання повторності звертала увагу на встановлення її ознак, відмежування від інших випадків «збігу злочинів», а також виявлення її впливу на покарання. Як стверджує Н. І. Устрицька, про повторність злочинів ідеться у пам'ятках англосаксонського права, де вказується на спеціальну повторність, до якої відносять не всі злочини, а тільки ті, які стали звичкою, наприклад крадіжка [6, с. 382]. З цього питання на окрему увагу заслуговують Литовські статuti (збірники нормативних актів 1529, 1556, 1588 років). Кримінальна відповідальність за повторність підсилювалась: якщо, наприклад, першого разу винна особа, що вчинила злочин, каралася відсіченням вух або носа чи биттям різками, вигнанням із міста, то повторне діяння тягло смертну кару. Також у цьому нормативно-правовому акті були передбачені норми, що передбачали відповідальність за окремі види злочинних промислів. Так, на думку М. С. Дмитрієва, в ньому вперше згадується про відповідальність за такі промисли, як звідництво, утримання будинків розпусти [7, с. 452–456].

Дещо пізніше, з розвитком економічних відносин на території України виникає такий вид злочинного промислу, як контрабанда. Про це пише Є. П. Гайворонський, який зазначає, що виникнення контрабанди на території Росії та України належить до періоду, коли відбувався процес виникнення єдиного ринку та встановлення на державному кордоні митних перепон. З другої половини XVII ст. самодержавство починає активно втручатися у процес розширення внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Соборним уложенням 1649 р. вже було передбачено відповідальність за «кормчество» тобто незаконне виробництво, контрабандне вивезення і продаж спиртних напоїв та інших товарів, що були монополізовані державою [8, с. 493–500]. Приблизно у цей же період окремі види злочинно-

сті набувають професійного характеру. У зв'язку з цим російський дослідник В. А. Рогов підкреслює, що вже у XVI ст. певне занепокоєння з боку держави викликало не стільки зростання злочинності взагалі, скільки зростання професійної злочинності – професійних розбоїв та грабежів. Адже саме до цього періоду належать дані про масштабні діяння злочинних організацій фальшивомонетників у містах. У багатьох літописах підкреслюється, що розбійні акції були спрямовані проти монастирів [9, с. 62]. Одночасно з цим у гетьманському законодавстві одним із тяжких злочинів також уважався «находь», відомий ще з XVI ст. Так, в універсалі від 2 липня 1648 р. повідомлялось про збройний напад на монастир, причому злочинці «...зруйнували чернцовь округне мордувавши, забили, а інших людеи... насмерть позабивали, речи... пошарпали» [10, с. 78]. Отже, тут ідеться про злочинні наслідки «находу»: вбивство, заподіяння тілесних ушкоджень, заволодіння майном, тобто про систематичну корисливо-насильницьку злочинну діяльність, пов'язану із отриманням певних доходів від неї. Д. Любченко зазначає, що поняття «находь» зустрічається також в інших універсалах гетьманської доби [11, с. 140]. Тоді ж з'являються перші згадки про корисливу злочинну діяльність, спрямовану на порушення існуючих на той час заборон у сфері господарської діяльності (наприклад, заборона продажу козаками горілки) [10, с. 143].

Певні успіхи у протидії поширеним злочинним промислам пов'язані з кодифікацією кримінального права у XIX ст. Слід зазначити, що в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 р. достатньо розробленими були питання кримінальної відповідальності за окремі види злочинних промислів того часу. Так, до обставин, що обтяжують вину особи, Уложення відносило повторність того ж самого злочину (ст. 137), причому, у ст. 137 суду надавалось право призначати найбільш тяжке покарання, якщо особа вчиняє «... повторення самого злочину або вчинення його утретє або вчетверте тощо ...» [4]. Законодавець того часу підкреслював, що ступінь суспільної небезпечності особи значно зростає з кількістю вчинених нею злочинів. Ще однією новелою того часу, спрямованою на запобігання злочинам, що вчиняються у виді промислу, була відповідальність за створення шайок, передбачена ст. 922 Уложення 1845 р. У коментарі до ст. 922

вказувалося, що шайка у загальноживаному значенні складалася з декількох осіб, що зібрані для спільної для них злочинної справи або промислу. За діючим на той період кримінальним законодавством злочинні шайки становили злочинні співтовариства людей, що об'єдналися для учинення кількох злочинів, учиненням яких таке співтовариство займається як ремеслом, без попереднього визначення окремих випадків таких злочинів у кримінальному законодавстві [12, с. 68, 76–77]. Достатньо важливою та слушною з цього питання є думка М. С. Таганцева про те, що з суб'єктивного боку, шайка визначається групою людей, що згодилась на вчинення декількох злочинів, на цілу низку, причому згоду не на періодичне повторення, а на постійну злочинну діяльність» [13, с. 580, 607]. Наприклад, шайки створювалися для подальшого вчинення фальшивомонетництва (статті 924, 1633, 1639), для крадіжок та шахрайства (статті 925, 1645), контрабанди та інших злочинів [12, с. 456].

Окремої уваги заслуговують злочини, що передбачені Уложением 1845 р., які вчинюються шляхом промислу. Так, у ст. 275 (у ред. 1866 та 1885 років – ст. 253) поряд з іншими діяннями, що визнавалися державною зрадою, у п. 3 передбачалося відповідальність за здійснення незаконного обігу зброї [12, с. 52]. Враховуючи високу поширеність та прибутковість фальшивомонетництва, законодавець передбачив в окремій главі відповідальність за цей промисел. Глава 2 «Про порушення статутів монетних» Уложения у статтях 556–570 розділу сьомого передбачала широке коло норм, що регламентували відповідальність за фальшивомонетництво. Так, наприклад, ст. 559 Уложения передбачала відповідальність осіб, які доставляли або закуповували штемпеля, форми або інші засоби підроблення. Причому ці діяння визначалися самостійними складами злочинів, незалежно від того, чи здійснювалось надалі підроблення монет за допомогою цих засобів [12, с. 390–393]. Певний інтерес викликає глава п'ята Уложения 1845 року «Про порушення статутів про сіль» (статті 629–661), де у ст. 630 була передбачена відповідальність за такі специфічні дії, як видобування солі з казенного джерела за відсутністю особливого дозволу, причому такі дії повинні були здійснюватися у вигляді промислу [12, с. 407–411]. Уложения про покарання кримінальні та виправні передбачало

ще цілу низку норм, що визнавали злочинними зайняття незаконними промислами: ст. 986-1 – торгівля порохом, що здійснювалась особою, яка не мала права на таку торгівлю; ст. 990 – утримання місць для заборонених ігор; статті 1008, 1009 – створення таємної друкарні без належного дозволу; ст. 1152 – відкриття приватного банку без належного дозволу уряду або без додержання встановлених правил; ст. 1169 – зайняття торгівлею особою, яка за законом не мала на це права тощо [12, с. 484, 486, 499–500, 546, 557].

Окрема увага в Уложенні 1845 р. приділена питанню відповідальності за порушення певних правил та норм при здійсненні законних промислів. Так, у главі 14 «Про порушення статутів фабричної, заводської та ремесленої промисловості» (статті 1346–1404-3) було визначено підстави та коло суспільно небезпечних діянь, що посягали на встановлений порядок здійснення різного роду промислів.

Слід зазначити, що в Уложенні ознака промислу розглядалась як кваліфікуюча ознака окремих видів складів злочинів (ст. 1654-1 – крадіжка коней (конокрадство), що має характер промислу; ст. 1670-1 – збут предметів, заборонених кримінальним законодавством у виді промислу [12, с. 785, 820].

Підсумовуючи, слід зазначити, що Уложением, враховуючи ступінь суспільної небезпечності для правовідносин, що існували на той час, можливість здійснення незаконних промислів протягом тривалого часу, передбачало досить широке коло таких злочинних діянь. Як ми бачимо, пізніше кількість таких діянь, що визнавалися злочинними, тільки зростала.

У Кримінальному уложенні 1903 р., яке частково набрало чинності, промисел розглядався як обставина, що обтяжує покарання. Так, у ст. 64 як така обставина розглядалось учинення злочину за звичаєм або внаслідок обернення такої діяльності на промисел [14, с. 23–24]. Кримінальне уложення 1903 р. розширило перелік традиційних злочинних промислів, передбачивши відповідальність за зайняття звідництвом у виді промислу (ст. 524), зайняття у проституцією у виді промислу (ст. 357), придбання та зберігання майна (коней, казенної зброї, одягу та амуніції), набутого злочинним шляхом, у виді промислу (статті 616, 618, 619) тощо [14, с. 184–186, 224–225].

Досить важливим є те, що в Кримінальному уложенні 1903 р. встановлювалась

відповідальність за підроблення документів у виді промислу (ст. 442); підроблення, перероблення або збут підроблених чи перероблених цінних знаків, що необхідні для завірення сплати урядових або суспільних зборів; пошкодження або знищення тексту гербового паперу у виді промислу (ст. 433); використання як справжніх або збут гербових паперів, що не були в обігу, у виді промислу (ст. 435); використання бланка з чужим підписом у виді промислу (ст. 614) тощо [14, с. 153–156, 223].

Певної уваги заслуговує підроблення специфічних документів у виді промислу (ст. 443). Прикладом цього є: підроблення свідоцтв про стан здоров'я та свідоцтв на отримання пільг за податками, документів, що можуть бути підставами для встановлення, зміни або припинення прав та обов'язків; білетів або знаків на право проїзду залізничними та іншими шляхами сполучення, свідоцтва або знака на право полювання чи рибної ловлі тощо [14, с. 156–157]. Враховуючи важливість документів, їх вплив на соціальне життя та поширеність таких злочинів, законодавці того часу встановлювали відповідальність за такі дії, якщо вони здійснювались шляхом промислу. Незважаючи на важливу роль різноманітних документів і в сучасному житті та на технічні можливості виготовлення підробок у будь-яких обсягах, український законодавець протягом багатьох років не звертає увагу на можливість передбачити відповідну кваліфікуючу ознаку до складів злочинів, передбачених статтями 357–358 діючого Кримінального кодексу України. Лише останнім часом окремі науковці обґрунтовують необхідність таких змін [15, с. 16].

Кримінальне уложення 1903 р. значно розширило перелік складів злочинів, де промисли розглядались як обставини, що обтяжували відповідальність: ст. 168 (приховування або сприяння приховуванню особи, якщо приховування здійснюється у вигляді промислу); ч. 2 ст. 192 (приховування від суду або сприяння у приховуванні збіглого військовослужбовця, що здійснюється у вигляді промислу); ст. 582 (вчинення крадіжки у виді промислу); ст. 585 (зайняття крадіжкою коней у виді промислу) тощо [14, с. 68, 76–77, 208–209].

Так само як і в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 р., так і у Кримінальному уложенні 1903 р. була передбачена глава 16, яка присвячувалась питанням відпо-

відальності за порушення постанов про нагляд за здійсненням легальних промислів та торгівлею (статті 310–363).

Аналіз законодавства різних часів у питаннях протидії злочинним промислам свідчить, що на початок ХХ ст. законодавець розглядав поняття «промисел» у трьох його значеннях:

- 1) як кваліфікуюча ознака, що була передбачена для окремих складів злочинів;
- 2) у контексті заборони зайняття ними як певним видом господарської діяльності;
- 3) для визначення дозволених на той час видів господарської діяльності.

На підставі історичного аналізу можна дійти висновку, що певна кількість злочинів у ті часи здійснювалася у виді саме промислу та являла собою певний вид злочинної діяльності. Саме тому законодавець приділяв таку увагу питанням відповідальності за злочинні промисли. До речі, слід відмітити, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. існувала можливість зібрати належним чином необхідну доказову базу для констатації в судових органах факту зайняття тривалою корисливою злочинною діяльністю.

На жаль, у радянській період теоретичні напрацювання та історичний досвід протидії злочинним промислам був відкинтий. Лише у деяких Декретах Ради народних комісарів, нормативно-правових актах гетьманату П. Скоропадського та Директорії є посилення на промисел як на кваліфікуючу ознаку [6, с. 380–390; 16, с. 418–425]. Перший Кримінальний кодекс УСРР 1922 р. передбачав лише деякі склади злочинів, де вживався термін «промисел». Існує досить багато історичних матеріалів, що характеризують боротьбу зі злочинними промислами у радянський період, але в межах наукової статті неможливо здійснити їх ґрунтовний аналіз.

На підставі викладеного матеріалу можливо зробити висновок, що вивчення історичного досвіду надає можливість об'єктивно сприймати суспільну небезпечність сучасних злочинних промислів, які можуть здійснюватися протягом тривалого періоду та із залученням багатьох осіб, та надати їм належну юридичну оцінку. Історичні матеріали дозволяють зробити висновок про занепокоєність урядів держав того часу широким поширенням корисливої злочинної діяльності, що обґрунтовує необхідність подальших досліджень за вказаною проблематикою.

Список використаної літератури

1. Кедров Б. М. История науки и принципы ее исследования / Б. М. Кедров // Вопросы философии. – 1971. – № 9. – С. 76–80.
2. Войнаровський Д. Р. Історико-правові аспекти фальшивомонетництва / Д. Р. Войнаровський // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2006. – № 4 (30). – С. 21–28.
3. Хавронюк М. І. Історія кримінального права європейських країн / М. І. Хавронюк. – К. : Істина, 2006. – 192 с.
4. Салихов Ш. С. Неоднократность как вид множественности преступлений (исторический аспект) / Ш. С. Салихов // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. – 2003. – № 4. – С. 89–90.
5. Русское уголовное право : лекции. Часть Общая. Т. 2 / [Н. С. Таганцев]. – М. : Наука, 1994. – 773 с.
6. Устрицька Н. І. Розвиток поняття повторності злочинів у юридичній науці / Н. І. Устрицька // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична / голов. ред. В. Л. Оргинський. – 2007. – Вип. 1. – С. 380–390.
7. Дмитрієв М. С. Історичний розвиток законодавства щодо боротьби з утриманням будинків розпусти та звідництвом / М. С. Дмитрієв // Держава і право. – 2001. – Вип. 13. – С. 452–456.
8. Гайворонський Є. П. Боротьба з контрабандою на території України: історичний аспект / Є. П. Гайворонський // Держава і право. – 2004. – Вип. 26. – С. 493–500.
9. Рогов В. А. История уголовного права, террора и репрессий в Российском государстве XV–XVII вв. / В. А. Рогов. – М. : Юрист, 1995. – 288 с.
10. Універсали Богдана Хмельницького (1648–1657) / упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К. : Альтернативи, 1998. – 381 с.
11. Любченко Д. Види злочинів у кримінальному праві Гетьманщини за універсалами другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. / Д. Любченко // Право України. – 2007. – № 6. – С. 136–141.
12. Уложение о наказаниях уголовныхъ и исправительныхъ 1885 года / изд. Н. С. Таганцевым. – Изд. 8-ое, пересмотр. и доп. – СПб., 1895. – 892 с.
13. Таганцев Н. С. Русское уголовное право: Лекции. Часть Общая Т. 1 / Н. С. Таганцев. – Тула : Автограф, 2001. – 1488 с.
14. Уголовное уложение, Высочайше утвержденное 22 марта 1903 г. – СПб., 1903. – 340 с. – Изд. неофиц.
15. Фіалка М. І. Кримінально-правова охорона документообігу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / М. І. Фіалка. – Запоріжжя, 2010. – 20 с.
16. Кіслюк Е. М. Кримінальне законодавство доби Гетьманату / Е. М. Кіслюк // Держава і право. – 2001. – Вип. 13. – С. 418–425.

Надійшла до редколегії 09.01.2011

**РОМАНОВ С. Ю. ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ ПРЕСТУПНЫМ ПРОМЫСЛАМ:
РЕТРОСПЕКТИВНЫЙ ОБЗОР**

Рассмотрен исторический опыт противодействия наиболее распространенным преступным промыслам. Проанализированы нормы, в которых была предусмотрена ответственность за длительную корыстную преступную деятельность по Уложению о наказаниях уголовных и исправительных 1845 г. и по Уголовному уложению 1903 г. Обоснована необходимость проведения дальнейших исследований преступных промыслов.

**ROMANOV S. COUNTERACTION TO THE CRIMINAL BUSINESS: RETROSPECTIVE
REVIEW**

Historical experience of counteraction to the most spread criminal business is researched. Norms stating liability for continued venal criminal activity according to the Code about Criminal and Correctional Punishments dated from 1845 and according to the Criminal Code dated from 1903 are analyzed. Necessity of conducting further researches about criminal business is grounded.